

Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken in Friesland

Inleiding

Archief van de (BV) Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken in Friesland / de Zuivelbond Holding BV

Ter documentatie verzamelde stukken

Stukken waarvan het verband met één der archieven niet kon worden vastgesteld

Specificatie: personeelsdossiers

Inleiding

De achtergronden

In zijn studie over de ontwikkeling van de zuivelbereiding in Nederland rekent Croesen het grootste deel van Friesland tot het 'aloude zuivelgebied', waarmee hij in concreto bedoelt 'dat gebied, waar de bereiding van boter en kaas reeds eeuwen lang de hoofdzaak van het landbouwbedrijf hebben uitgemaakt'. *

* *V.R.IJ. Croesen, Geschiedenis van de ontwikkeling van de Nederlandsche Zuivelbereiding in het laatst van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw. 's-Gravenhage 1932, p. 22. Hij doelt op Friesland met uitzondering van de Kleibouwstreek, de Wouden en de Waddeneilanden Schiermonnikoog en Ameland. Tot het 'aloude zuivelgebied' rekent hij voorts delen van Noord- en Zuid-Holland en van Utrecht en Overijssel.*

Ten tijde van de 19de-eeuwse landbouwcrisis werden akkerbouw en veeteelt minder winstgevend, met als gevolg dat ook op de zandgrond de boeren zich meer en meer gingen toeleggen op de melkveehouderij. Voor hen betekende de komst van zuivelfabrieken, die constant de melk opkochten, een stimulans om met de melkveehouderij te beginnen of hem verder uit te breiden.

Maar met de oprichting van zuivelfabrieken wilde het aanvankelijk in Friesland -en trouwens ook in de rest van Nederland- allerm minst vlotten. Dat was vooral te wijten aan het conservatisme en de zelfgenoegzaamheid van de vaderlandse boterbereiders. De Nederlandse boter was sedert jaar en dag een vermaard product, dat in het buitenland gretig aftrek vond. Dat weerhield hen ervan over te schakelen op moderne bereidingstechnieken, die het in landen als Engeland, de Verenigde Staten en vooral Denemarken mogelijk maakten grote hoeveelheden zuivelproducten van uniforme kwaliteit te produceren. * Vergeleken bij die buitenlandse technieken waren de Nederlandse primitief en onhygiënisch, waardoor de kwaliteit van de boter sterk bij de buitenlandse achterbleef.

* *Jeanine Dekker, 'De geschiedenis van de Nederlandse zuivelbereiding, 1850-1970.*

Over melkboeren, boterkletsers en kaaskoppen'. In: Herms Lunenburg en Klaartje Schweizer (eds.),

Stoomzuivelfabriek Freia en de ontwikkelingen in de Nederlandse zuivelindustrie, 1850-1970. Arnhem 1992, p. 11

Bovendien werd in het buitenland geklaagd over knoeierijen met Nederlandse boter. Die klachten waren maar al te gerechtvaardigd. In 1869 vond de Fransman H. Mège Mouriès de margarine uit. Aanvankelijk was dit in zijn pure vorm een vette, oneetbare substantie, die absoluut niet in staat was de boter concurrentie aan te doen. Alleen wanneer hij werd vermengd met een hoeveelheid echte boter ontstond een product dat men in Engeland wel op de markt kon brengen. Daar was niets tegen, zolang de consument duidelijk werd gemaakt, dat hij geen echte boter

maar 'kunstboter' kocht. Maar de Nederlandse handelaren en kunstboterfabrikanten lieten hem onbekommerd in de waan dat zij hem van echte boter voorzagen. Binnen de kortste keren werd er op grote schaal geknoeid. Er verrezen zelfs speciale 'botermengfabrieken'.¹ Of dergelijke fabrieken in Friesland hebben bestaan heb ik niet kunnen vaststellen. Maar dat ook daar geknoeid werd is zeker.² Het gevolg was, dat op de buitenlandse markten de prijzen van Nederlandse boter scherp daalden.

¹ *M.S.C. Bakker. Boterbereiding in de late negentiende eeuw. Zutphen 1991, p. 18.*

² *Enige voorbeelden bij: J.P. Wiersma en K. Tjepkema, Erf en wereld. Over de agrarische toestand in Friesland na 1870, de doorbraak der coöperatieve gedachte, de opkomst van de Friese landbouwcoöperatie en haar ontwikkeling tot in onze tijd. Drachten 1959, p. 10-11.*

Er waren meer problemen dan alleen de knoeierijen. Van oudsher steunde de kwaliteit van de boter op de door ervaring verkregen kennis van de bereiders. Die kennis was op den duur niet meer voldoende en er werden fouten gemaakt. Dit was in 1877 voor het Buma-legaat voor de landbouwkunde aanleiding een prijsvraag uit te schrijven voor het samenstellen van een 'leer- en leesboek over de zuivelbereiding'. *

* *Wiersma en Tjepkema, Erf en wereld, p. 12*

Maar men zag voorshands geen redenen om over te schakelen op fabriekmatige boter- en kaasbereiding. In 1878 toog een door de Friese Maatschappij van landbouw in het leven geroepen studiecommissie naar Denemarken om zich op de hoogte te stellen van de zuivelbereiding. In haar eindrapport constateerde ze dat het wellicht wenselijk was om in de nabijheid van de steden een enkele zuivelfabriek te bouwen. Voor het overige dienden weliswaar de hygiënische toestanden op de boerderijen te verbeteren maar aan de thuisbereiding mocht niet getornd worden. Eigenlijk kwam het erop neer dat alles zoveel mogelijk bij het oude moest blijven. *

* *T. van der Zee, De Friesche boeren-coöperaties in haar maatschappelijk verband. Een studie van gemeenschapsleven. Sneek 1933, p. 44. De auteur constateert vervolgens niet geheel ten onrechte: 'Als geheel is het rapport dus een typeerend bewijs, hoe deze vooraanstaande mannen ervoor zijn teruggedeinsd, om verandering te propageeren in dat, wat is, oppervlakkige wijzigingen daargelaten. En daardoor hebben zij zeker niet beantwoord aan de eisch, die men een onderzoeker in de eerste plaats mag stellen: los te staan van ieder vooringenomen standpunt!'*

Maar de ontwikkelingen waren niet tegen te houden. De eerste zuivelfabrieken waren particuliere ondernemingen van vooruitstrevende lieden die bereid waren risico's te nemen. J. Rinkes Borger was de eerste. In 1879 begon hij in Leiden een zuivelfabriek. Nog in hetzelfde jaar was het ook in Friesland zo ver: in Veenwouden stichtte Mindert Bokma de Boer de zuivelfabriek Freia. Er kwamen in Friesland al spoedig enkele fabrieken bij: in 1880 de Leeuwarder Melkinrichting en in 1883 vestigde de Nederlandsche Maatschappij voor Kaas- en Roomboterfabrieken zich in Bolsward en in Sneek. * Ook dit waren particuliere ondernemingen. Maar het ontstaan van de eerste coöperatieve fabrieken zou niet lang meer op zich laten wachten.

* *Bakker, Boterbereiding, p. 50*

De eerste discussies die op algemene vergaderingen van de Friese Maatschappij van Landbouw aan het fenomeen 'coöperatie' werden gewijd hadden, merkwaardigerwijze, de afkeer van de zuivelfabriek als centraal thema. Men zag de coöperatie als een samengaan van hoogstens 4 of 5 boeren, die zich door die samenwerking enerzijds van het rendabele gebruik van nieuwe machines zouden kunnen verzekeren en anderzijds de melkverwerking toch in eigen hand houden. Deze opvatting, die geheel in de pas liep met de belangrijkste conclusies van het eindrapport van de commissie die de zuivelbereiding in Denemarken had bestudeerd, was zeer hardnekkig. Nog in 1888 liep een debat over de vraag of particuliere of coöperatieve zuivelfabrieken de voorkeur verdienden uit op een discussie over de noodzakelijkheid van de fabriek zelf. *

* *Zie over de weerzin die in Friese boerenkringen tegen de fabrieken bestond: Van der Zee, De boeren-coöperaties, p. 52-56.*

Terwijl er door de leden van de Friese Maatschappij van Landbouw nog ijverig gedelibereerd werd besloten in 1886 ongeveer 20 Wargaster boeren om een coöperatieve zuivelfabriek op te richten. Het bedrijf was zo succesvol, dat de critici en de sceptici tot zwijgen werden gebracht. Het aantal coöperaties nam nu snel toe. Al in 1896 waren er in Friesland meer coöperatieve dan particuliere zuivelfabrieken. *

* *C.F. Roosenschoon, Bakens in de tijdstroom. Een kenschets van de Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken in Friesland bij het 75-jarig bestaan, z.pl. 1972, p. 11.*

Vereeniging van belanghebbenden bij fabriekmatige zuivelbereiding op coöperatieven grondslag

De zuivelfabrieken in Friesland kregen al snel behoefte aan een orgaan dat hun gemeenschappelijke belangen zou kunnen behartigen. In 1890 werd de Vereeniging tot bevordering van fabriekmatige zuivelbereiding in Friesland opgericht, waarin plaats was voor particuliere en coöperatieve fabrieken. Omdat de belangen van de coöperatieve fabrieken niet met die van de particuliere strookten was deze vereniging slechts een kort leven beschoren. *

* *'Vijftig jaren van ontwikkeling'. In: Jubileumblad Bond van Coöp. Zuivelfabrieken in Friesland, 1947. In inventarisnummer 930.*

Bij de coöperatieve zuivelfabrieken in Friesland bleef inmiddels de behoefte aan een overleg- en samenwerkingsorgaan bestaan. Dat resulteerde in de oprichting, op 8 december 1893, van de Vereeniging van belanghebbenden bij fabriekmatige zuivelbereiding op coöperatieven grondslag. Ze stelde zich, blijkens artikel 1 van de statuten, tot doel 'de fabriekmatige zuivelbereiding in Friesland te bevorderen, zoowel door de wijze van bereiding der produkten te bevorderen en te trachten meer gelijkvormigheid te verkrijgen, als door de bezwaren uit den weg te ruimen, die het maken van de hoogste prijzen voor prima produkten bemoeielijken'. *

* *In inventarisnummer 237.*

Het is hier niet de plaats om een omstandig exposé te geven van de activiteiten die zij heeft ontplooid om dat doel te bereiken. De notulen zijn bewaard gebleven en ik moet hoofdzakelijk volstaan met de onderzoeker daarnaar te verwijzen.¹ Er zijn echter twee zaken die niet onbesproken mogen blijven. Het bewaken van de kwaliteit van de zuivelproducten in het algemeen en van de boter in het bijzonder heeft van die activiteiten van stonde af aan een belangrijk onderdeel uitgemaakt. Daartoe werd in 1895 een handelsmerk gedeponneerd, dat moest dienen als waarborg 'van onvervalschte roomboter, bereid in coöperatief werkende zuivelfabrieken in Nederland'.² In 1896 werd besloten dat het handelsmerk in het vervolg uitsluitend gebruik mocht worden door zuivelfabrieken die in de drie noordelijke provincies gevestigd waren. De naam van het merk werd verkregen door de 6 laatste letters van de plaatsnaam Leeuwarden in omgekeerde volgorde te schrijven: NEDRAW.

¹ *Inventarisnummer 31.*

² *Aldus artikel 2 van het reglement voor het handelsmerk. In inventarisnummer 31.*

Voorts begon de vereniging met iets wat later door de Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken met kracht zou worden voortgezet: de gezamenlijke inkoop van goederen. Daartoe werd een speciale commissie in het leven geroepen.

De vereniging was er voor personen, niet voor fabrieken. Het lidmaatschap was voorbehouden aan bestuursleden, commissarissen, leden en directeuren van coöperatieve zuivelfabrieken. Lieden die zich 'met het bereiden van kunstboter of -kaas, of wel van mengsels van kunstboter met natuurboter' bezighielden waren nadrukkelijk van het lidmaatschap uitgesloten. *

* *Krachtens artikel 5 van de statuten. In inventarisnummer 237.*

In 1897 opperde N. Kuperus, directeur van de coöperatieve zuivelfabriek te Wommels, het plan om naast deze vereniging van personen een vereniging van fabrieken op te richten. Er werd echter voor een andere oplossing gekozen. Tijdens de vergadering van 21 juli van dat jaar kwam de volgende vraag aan de orde: 'Zou het niet beter zijn dat onze vereeniging ook in de statuten eene vereeniging van coöperatieve zuivelfabrieken werd, die hare gemachtigden ter vergadering zonden?' Het verloop van de discussies is niet in de notulen opgetekend maar zeker is, dat de meerderheid van de aanwezigen de vraag instemmend heeft beantwoord want het bestuur kreeg de opdracht de zaak verder voor te bereiden. Op de vergadering van 3 november 1897 werden de concept-statuten van de nieuwe organisatie besproken. Bij die gelegenheid viel het besluit het lidmaatschap voor te behouden aan zuivelfabrieken die in Friesland gevestigd waren. Daarom zou de naam luiden: Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken in Friesland. De statuten van de Bond werden goedgekeurd bij Koninklijk Besluit van 27 december 1897.

De Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken in Friesland

De eerste vergadering van de nieuw-opgerichte Bond vond plaats op 2 februari 1898. De vereniging van belanghebbenden bij fabriekmatige zuivelbereiding op coöperatieve grondslag was toen nog niet officieel ontbonden. De vereniging en de Bond hebben gedurende korte tijd naast elkander bestaan, maar uit niets blijkt, dat de vereniging nog enigerlei activiteit heeft ondernomen. Op 9 maart 1898 vond de laatste vergadering van de vereniging plaats. De agenda vermeldde slechts 1 punt: het voorstel om tot opheffing over te gaan. Dat werd met bijna algemene stemmen aangenomen. ¹ Vanaf dat moment had de Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken in Friesland 'het rijk alleen'. ²

¹ *Zie de notulen van de betreffende vergaderingen in inventarisnummer 31. De eerste notulen van de Bondsvergaderingen werden ingeschreven in het notulenboek van de Vereniging.*

² *Een aanzienlijk deel van de feiten die in het vervolg van deze paragraaf worden gememoreerd ontleende ik aan de studie die Roosenschoon ter gelegenheid van het 75-jarig bestaan van de Bond publiceerde. Zie voor de precieze literatuurvermelding noot 9.*

Gelijk haar voorgangster was de Bond er ten dienste van de Friese zuivelindustrie. Zo werd het bepaald in het eerste artikel van de in 1897 goedgekeurde statuten. Dat artikel is door de jaren heen in essentie ongewijzigd gebleven.

Deze dienstverlening kreeg in de loop van de jaren talloze facetten. Om te beginnen werden modelstatuten en -reglementen opgesteld, waarop de aangesloten fabrieken de hunne konden baseren. Er werden adviezen verstrekt over de bouw, verbouw en de inrichting van zuivelfabrieken. Talloze malen werd de assistentie van de Bond ingeroepen bij het vaststellen van de grenzen tussen de werkgebieden van de fabrieken ¹ en talloze malen ook werd een uitspraak gedaan in onderlinge geschillen tussen aangesloten fabrieken. Met het oog daarop werd later een commissie van scheidslieden in het leven geroepen. ²

¹ *Zie inventarisnummers 455-633.*

² *Zie voor de werkzaamheden van de commissie van scheidslieden vooral inventarisnummers 710- 749.*

De kwaliteit van de producten die door de zuivelfabrieken werden afgeleverd bleef een aanhoudende kwestie van zorg. Om te beginnen werd orde op zaken gesteld bij de boterbereiding. In het bondslaboratorium te Leeuwarden werden de nodige onderzoeken verricht. Door maatregelen van de Bond en door ingrijpen van de centrale overheid -in 1904 werd het Rijksbotmermerk ingesteld- ontstond op den duur een product waarvan de kwaliteit van de zuiverheid en de samenstelling was gegarandeerd. *

** Het provinciaal bestuur van Friesland stelde, overigens niet alleen voor dit doel, een eigen landbouwconsulent in Londen aan: dr. J.J.L. van Rijn, die deze post van 1902-1910 bekleedde. Een boeiend overzicht van zijn activiteiten geeft J. Hoving: 'Met veel arbeid en een beetje geluk. J.J.L. van Rijn als consulent van de Friese landbouw te Londen'. In: S. de Haan e.a. Friesland vroeger. Uit de Archiefkast van het Rijksarchief in Friesland. Drachten/Leeuwarden, 1987, p. 103-109.*

Vervolgens werd de kaasbereiding aangepakt. In 1901 werd een begin gemaakt met de kaaskeuringen. De Bond was vervolgens nauw betrokken bij de oprichting van het kaasconrolestation Friesland, dat in 1918 met zijn werkzaamheden begon.

Het in de zuivelfabrieken samenbrengen van melk die afkomstig was van verschillende boerderijen en de teruglevering van de ondermelk, karnemelk of wei aan de veehouders bracht het grote gevaar met zich mee, dat dierziekten werden verspreid. Die angst werd, behalve door de Bond, ook gekoesterd door het Fries Rundveestamboek. In 1919 besloten beide instellingen tot het oprichten van de Gezondheidsdienst voor Vee.

De activiteiten van de Bond beperkten zich geenszins tot het terrein van kwaliteitsconrole, gezondheid en hygiëne. De al door zijn voorganger begonnen centrale inkoop van goederen werd met kracht voortgezet en nam op den duur zulke grote vormen aan, dat er een speciale afdeling Aankoop in het leven moest worden geroepen. De uitbreiding van de Bondswerkzaamheden noopten tot het oprichten van nog andere afdelingen. Op deze plaats moeten daarvan genoemd worden de afdelingen Bouwkunde en Werktuigkunde.

De vakmatige begeleiding van de plaatselijke fabrieken kreeg gestalte toen een 'leraar-technicus' werd aangesteld, die langs de fabrieken trok om de medewerkers voor te lichten en bij te staan. Hij kreeg spoedig gezelschap van een chemicus en een specialist op het gebied van de zuivelapparatuur en de zuivelproductie.

De Bond heeft in de eerste 25 jaar van zijn bestaan een aantal gespecialiseerde bedrijven in het leven geroepen, waaronder twee fabrieken. In 1907 werd de Kleur- en Stremselfabriek opgericht. In 1912 werd duidelijk dat het noodzakelijk was een fabriek voor gecondenseerde melk te stichten. Dat werd de Coöperatieve Condensfabriek Friesland (CCF), die overigens pas in 1916 met de productie kon beginnen.

De export van boter werd al direct in 1898 toevertrouwd aan de Friesche Coöperatieve Zuivel-Export- Vereeniging, die in 1931 de naam kreeg waaronder ze in de provincie bekendheid heeft verworven: de Frico.

Ten behoeve van zuivelfabrieken die geld nodig hadden voor investeringen of voor andere doeleinden kwam in 1912 de Coöperatieve Zuivelbank tot stand, die zich op den duur ging bezighouden met veel meer zaken dan uitsluitend het financieren van zuivelcoöperaties. De Bank is thans bekend als de Friesland Bank

De belangen van de personeelsleden van die coöperaties werden niet uit het oog verloren. Vooral hun oudedagsvoorziening kreeg de nodige aandacht. Daartoe werd in 1917 het Coöpera-

tief Verzekeringsfonds in het leven geroepen en in 1922 het Onderling Boeren Verzekeringsfonds. De pensioenvoorziening van directeuren van zuivelfabrieken was al eerder geregeld.

Al deze gespecialiseerde bedrijven en instellingen hebben nimmer deel uitgemaakt van het Bondsapparaat. Nadat de Bond ze had opgericht moesten ze zo spoedig mogelijk op eigen benen staan. Bijgevolg is de Bond nooit een organisatie geworden die zich met een grote verscheidenheid aan taken moest bezighouden. Het doel dat de oprichters voor ogen stond kon zo steeds in het oog gehouden worden. Een ander gevolg is, en dat mag op deze plaats absoluut niet verzwegen worden, dat de archieven van al deze instellingen niet beschreven zijn in de op deze inleiding volgende inventaris.

De bemoeienis van de Bond met het zuivelonderwijs vormt een verhaal apart. Rond de eeuwisseling bestond een plan om in Friesland een Rijkszuivelschool te vestigen. De coöperatieve zuivelindustrie en vrijwel alle geledingen van de Friese landbouw waren van mening dat Leeuwarden de aangewezen vestigingsplaats was. Maar de regering wilde de school van meet af aan in Bolsward vestigen en ze hield aan dat voornemen vast. * Het Bondsbestuur opperde nu het plan om in Leeuwarden een eigen school te stichten, die naast de Rijkszuivelschool zou opereren, maar dat werd door de leden verworpen. Wel gaven ze het bestuur opdracht te onderzoeken of er los van de school in Bolsward belangstelling bestond voor opleidingen. Die was er en dus begon de Bond cursussen te organiseren. De toeloop was groot. Dat was vooral te danken aan het feit dat deze cursussen op diverse plaatsen in de provincie gegeven werden.

** Misschien heeft ze zich laten leiden door de overweging dat in Bolsward sedert 1890 een eenvoudige zuivelvakschool bestond, die vooral bestemd was voor zuivelbereidende boerenzoons.*

Op 1 augustus 1922 werd herdacht dat de Bond 25 jaar daarvoor was opgericht. Er werd een sober feest gevierd. Voorzitter Anema legde de aanwezigen uit waarom het niet wat uitbundiger kon: 'Met het oog op de sombere vooruitzichten voor den zuivelboer, meende het bestuur dat de herdenking op bescheiden wijze moest plaatshebben'. *

** 'De Herdenking van het 25-jarig bestaan van den Bond van Coöp. Zuivelfabrieken in Friesland'. In: Officieel Orgaan van den Algemeenen Nederlandschen Zuivelbond, 16 augustus 1922. In inventarisnummer 930.*

Dat was een juiste constatering. Spoedig na afloop van de Eerste Wereldoorlog begonnen de prijzen van de zuivelproducten scherp te dalen. Ten tijde van de jubileumviering van de Bond tekende zich juist een stabilisering af maar die zou het niet lang uithouden. Vanaf omstreeks 1926 begon een schier onstuitbare achteruitgang, die vooral tussen 1929 en 1932 catastrofale vormen aannam. De boeren, die er vaak slecht voorstonden, probeerden dikwijls bij de directeuren van zuivelfabrieken hogere prijzen voor de melk te bedingen dan verantwoord was. De Bond riep een commissie in het leven die elke week moest berekenen hoe hoog de melkprijs mocht zijn. Maar de fabrieken, die bevreesd waren klanten te verliezen, lieten zich daaraan niets gelegen liggen.

In de dertiger jaren van de 20ste eeuw moest van sommige fabrieken worden vastgesteld dat ze absoluut niet langer levensvatbaar waren. Dat wil niet zeggen dat er al sprake was van serieuze concentratiepogingen. Desondanks liep het aantal leden van de Bond tussen 1931 en 1940 terug van 85 naar 79.

De bezettingsjaren kunnen op deze plaats in een paar zinnen worden afgedaan. Veel boeren leverden in die tijd rechtstreeks melk aan de consument, met als gevolg dat de aanvoer naar de zuivelfabrieken terugliep. Vooral in het laatste bezettingsjaar kwam het erop aan zoveel mogelijk fabrieksarbeiders en machines uit handen van de bezetters te houden. Dat is meestentijds

wel gelukt. Het gevolg is geweest dat de fabrieken de melk die nog werd aangevoerd konden blijven verwerken. De Bond zelf is erin geslaagd zijn apparaat draaiende te houden.

Na de oorlog voltrokken zich op de boerderijen imposante veranderingen, die voor de zuivelindustrie niet zonder gevolgen bleven en, bijgevolg, ook niet voor de Bond. Het gebruik van melkmachines nam na 1946 sterk toe. Veel dierziekten, waaronder met name rundertuberculose en mond- en klauwzeer, werden mede dankzij de inspanningen van de Bond bedwongen, waardoor het risico van productieverlies nagenoeg kon worden geëlimineerd. De grasgroei werd bevorderd door zwaardere bemesting en er kwam beter veevoer op de markt. Dit alles had een onafgebroken stijging van de melkproductie tot gevolg.

De zuivelfabrieken moesten over de capaciteit beschikken om de melktoevloed te kunnen opvangen en verwerken. Fabrieken moesten uitbreiden en zagen zich genoodzaakt het arbeidsproces grondig rationaliseren. Bij deze ontwikkeling speelde de Bond een belangrijke rol. Veelvuldig werd geadviseerd over en geassisteerd bij nieuw- en verbouw van fabrieken, de inrichting van melkontvangslokalen en laboratoria en de aanschaf van instrumenten en machines. Talrijk waren de administratieve en technische contrôles die ten behoeve van de aangesloten fabrieken werden verricht.

Door al deze activiteiten werd het Bondsgebouw te klein. In 1958 moest worden besloten tot de bouw van een nieuw kantoor, dat in 1960 in gebruik kon worden genomen. Daarin werden alle afdelingen en diensten ondergebracht, met uitzondering van het laboratorium en het magazijn van de afdeling Aankoop. Aan de voorzijde werd een restaurant gevestigd: 'Onder de Luifel'.

Het was inmiddels duidelijk dat aan concentraties in de Friese zuivelindustrie op den duur niet viel te ontkomen. Maar de meeste fabrieken wensten het prijsgeven van hun zelfstandigheid zo lang mogelijk uit te stellen. Daarbij speelden ook andere factoren dan uitsluitend rendementsoverwegingen een niet te onderschatten rol. Niet zelden hadden in de loop van een halve eeuw of meer de lokale zuivelfabrieken zich in de dorpsgemeenschappen een belangrijke positie verworven. Het waren gemeenschapsinstututen geworden, die zich niet gemakkelijk uit de plaatselijke samenleving lieten wegdenken.

Maar de realiteit was onverbiddelijk. In 1955 kwamen de bij de coöperatieve zuivelfabrieken aangesloten boeren op door de Bond georganiseerde kringvergaderingen tot de unanieme conclusie dat belangrijke investeringen in de fabrieken verantwoord moesten zijn en dat de besturen zich bij het vaststellen van hun investeringsbeleid de vraag dienden te stellen hoe de toekomst eruit zou zien als zou worden besloten tot het aangaan van combinaties met genabuurde fabrieken. De beslissing over het aangaan van samenwerkingsverbanden diende een zaak van de fabrieken te blijven. Maar de Bond moest voorlichting en advies geven. Dat is er ook veelvuldig van gekomen en daarbij stond in de meeste gevallen het personeelsbeleid centraal. Er werden richtlijnen opgesteld die tot doel hadden dat personeelsleden van hoog tot laag niet de dupe werden van de concentraties, fusies of opheffingen. Voor werknemers die ondanks de inspanningen van de Bond ten gevolge van de ontwikkelingen hun baan verloren werden zo gunstig mogelijke ontslagregelingen opgesteld.

Het aantal bij de Bond aangesloten fabrieken liep nu in hoog tempo terug: van het hierboven al gememoreerde aantal van 79 in 1940 liep het via 74 in 1955 en 22 in 1972 tot nog slechts 11 in 1983. In dat jaar kwam het klapstuk: de grote fusie van de Frico met de de Drents/Groningse onderneming Domo had als gevolg dat in één keer het aangesloten fabrieken verminderde tot 4.

De Zuivelbond Holding BV

De in het vorige hoofdstuk globaal beschreven ontwikkelingen gingen niet aan de Bond voorbij. De door de concentraties ontstane grote zuivelbedrijven waren bij machte zelf een belangrijk deel van de werkzaamheden te verrichten die voorheen door de Bond werden opgeknapt. Het gevolg was dat de Bond gedwongen werd zich op zijn toekomst te bezinnen. Tussen 1974 en 1987 werd de dienstverlening meer en meer uitgebreid tot andere bedrijven en instellingen dan alleen de aangesloten fabrieken. Op de algemene ledenvergadering van 2 mei 1985 deelde de secretaris de aanwezigen mee dat de verhouding werk voor leden en werk voor derden ongeveer 50/50 was. Nog slechts enkele jaren daarvoor werd tussen de 90 en 95% van alle werkzaamheden verricht ten behoeve van de aangesloten fabrieken. Juist in verband met de sterke toeneming van de werkzaamheden voor derden stelde het bestuur de ledenvergadering voor in te stemmen met twee voorstellen:

1. De oprichting van een Holding, met eventueel één of meerdere werk-BV's
2. Het onderbrengen van het bondsapparaat of eventuele delen daarvan in één of meer van de op te richten werkmaatschappijen. *

* *Inventarisnummer 24.*

De ledenvergadering schaarde zich achter de bestuursvoorstellen, maar het zou nog geruime tijd duren voor die hun beslag kregen. Bij notariële acte van 10 december 1987 werd de oprichting een feit van de Zuivelbond Holding BV, die zich ten doel stelde 'het beleggen in en het beheren van het vermogen en het deelnemen in, het financieren van, alsmede het voeren van de directie over andere ondernemingen en voorts het verrichten van alle overige handelingen op economisch, industrieel, agrarisch en financieel gebied'. *

* *Inventarisnummer 255.*

Op dezelfde dag passeerden nog twee acten, die de oprichting van twee onder de Holding ressorterende werkmaatschappijen regelden. De eerste was het raadgevende ingenieursbureau BCZF, welks taken in de statuten aldus werden beschreven:

- a) het adviseren en deelnemen in, alsmede het aannemen, het leiden, begeleiden en verzorgen van projecten;
- b) het verrichten van alle overige handelingen op economisch, industrieel, agrarisch en financieel gebied'.

De tweede werkmaatschappij waarover de Holding de scepter zwaaide was het restaurant 'Onder de Luifel', dat in de nieuwe opzet werd gepromoveerd tot een zelfstandige vennootschap tot het verrichten van onder meer de volgende werkzaamheden:

- a) Het exploiteren van een restaurantbedrijf met cateringbedrijf, partyservice;
- b) het huren en verhuren van ruimten en goederen met het hiervoor sub a). bepaalde'.

De Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken in Friesland, die de Holding had opgericht, bleef in de nieuwe constellatie voortbestaan en vormde met de Holding en de daaronder ressorterende werkmaatschappijen een hechte bestuurlijke en organisatorische eenheid. De leden van de Bond waren de aandeelhouders van de Holding. Het bestuur van de Bond vormde de vergadering van aandeelhouders van de Holding. Tenslotte vervulde de algemeen directeur van de Holding tevens de functies van:

- secretaris van de Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken
- algemeen directeur van het ingenieursbureau
- algemeen directeur van 'Onder de Luifel'

De Bond bleef belast met een belangrijk deel van de personeelszaken. Alle medewerkers die op 1 januari 1984 in dienst waren bleven in dienst van de Bond maar werden uitbesteed aan de Holding. Personeelsleden die na die datum waren aangetreden kwamen in dienst van de Holding. Voorts bleef het beheer over de onroerende goederen en de aankoop van goederen ten behoeve van de overgebleven leden bondsaangelegenheid. Tevens vertegenwoordigde hij die leden bij de Koninklijke Nederlandse Zuivelbond FNZ. Aan dat laatste kwam een einde met ingang van 1 januari 1993 omdat toen de rechtsvorm van de Bond werd omgezet in een BV. Dat was het definitieve einde van de Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken in Friesland.

Verantwoording van de inventarisatie

De archieven van de Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken in Friesland werd in 1995 aan het Ryksargyf geschonken. Al voor de overdracht was een deel van het archief vernietigd. Het hele tekeningenarchief en de door de aangesloten fabrieken bij de Bond ter contrôle ingezonden accountantsrapporten werden niet overgenomen. Toen de inventarisatie al liep werden nog enige dozen bezorgd, die hoofdzakelijk archivalia van de ondernemingsraad bleken te bevatten. Tijdens de bewerking werd duidelijk dat vijf 'hoofdarchieven' moeten worden onderscheiden en wel die van:

- de (BV) Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken in Friesland/de Zuivelbond Holding BV, (1891-1897), 1897- 1994
- het raadgevend ingenieursbureau BCZF, 1987-1996
- het restaurant 'Onder de Luifel BV, (1982), 1987-1994
- de ondernemingsraad van de onder 1-3 bedoelde instellingen, 1973-1993
- de raad van commissarissen van de Holding, 1989-1994

De hoofdmoot wordt gevormd door het archief van de Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken in Friesland. De 'stukken van algemene aard' in dit archief bestaan, behalve uit enige correspondentie, vooral uit notulen, besluitenlijsten en (jaar)verslagen van achtereenvolgens: de algemene ledenvergadering, het hoofdbestuur, het dagelijks bestuur, het kernbestuur, de staf, de directie, de technische staf en het managementteam.

Nu heb ik er in hoofdstuk 4 van deze beschouwing de aandacht op gevestigd, dat sedert 1987 de Bond een hechte bestuurlijke en organisatorische eenheid vormde met de door hem in het leven geroepen Holding en de daaronder ressorterende werkmaatschappijen: het raadgevend ingenieursbureau en het restaurant 'Onder de Luifel'. Dat betekende in de praktijk dat vooral door het hoofdbestuur, het dagelijks bestuur, het kernbestuur, de directie en het managementteam veelvuldig besluiten werden genomen, die zowel de Bond als de Holding en de werkmaatschappijen raakten. Zowel in het archief van het ingenieursbureau als dat van 'Onder de Luifel' zijn in kopnoten de inventarisnummers aangegeven van de notulen die voor deze instellingen van belang zijn.

Over de 'stukken betreffende bijzondere onderwerpen' zij het volgende opgemerkt. Na de 'organisatorische' stukken -oprichting, organisatie, lidmaatschap, directie en personeel, onroerende goederen en financiële administratie- volgen die welke afkomstig zijn van of betrekking hebben op de aangesloten fabrieken. Ze behoren tot de belangrijkste die in deze inventaris beschreven zijn. De geschiedenis van de coöperatieve zuivelindustrie in Friesland is in de eerste plaats de geschiedenis van de tientallen fabrieken en fabriekjes die bij de Bond aangesloten zijn geweest. Om die reden werd uit deze stukken nauwelijks iets vernietigd. De aangesloten fabrieken zonden trouw (jaar)verslagen, statuten en reglementen in bij de Bond, die voorts bemoeienis had met hun oprichting en organisatie, de begrenzing van de werkgebieden, samenwerking en fusies, onderlinge geschillen, bedrijfsvoering en financiële administratie, bestuur en personeel en, ten-

slotte, in een aantal gevallen de opheffing. Er zijn over de meeste van deze zaken zeer veel stukken bewaard gebleven die, waar het maar enigszins mogelijk was, in de inventaris per plaats of per regio zijn geordend.

De Bond heeft in de loop der jaren een aanzienlijk aantal commissies, zowel permanente als tijdelijke, in het leven geroepen. Van een aantal -de commissie voor landbouwcoöperatie*, de commissie arbeidsvoorwaarden, de onderwijscommissie, de economische commissie, de commissie melkverwerking en de commissie organisatie bondsapparaat- werden de archieven als zelfstandige eenheden in de inventaris opgenomen. Daarnaast werden van 36 commissies weliswaar enige schriftelijke sporen aangetroffen, maar veel te weinig om de inventarisator te doen besluiten ze de status van zelfstandige commissiearchieven te verlenen. Aan de andere kant was hij de overtuiging toegedaan dat duidelijk moest worden gemaakt dat het hier wel gaat om stukken van en niet om stukken betreffende deze commissies. Daarom werden de archivalia in kwestie per commissie geordend en beschreven. De beschrijvingen werden vervolgens als deelbeschrijvingen gekoppeld aan een verzamelbeschrijving waarvan de redactie duidelijk laat uitkomen dat het hier gaat om stukken van deze commissies. Ik wil overigens niet verhehlen dat het besluit om zo te werk te gaan tevens werd ingegeven door de overweging dat het opvoeren van 35 mini-archieffjes voor de onderzoeker tot gevolg zou hebben, dat hij binnen de kortste keren door de bomen het bos niet meer zou zien.

** Deze commissie werd in het leven geroepen om de coöperatieve gedachte uit te dragen.*

Tussen de archiefstukken van de Bond werden archivalia aangetroffen van zuivelfabrieken van Hallum, Birdaard, Delfstrahuizen, Het Meer (onder Heerenveen), Terschelling en Wirdum. Deze stukken werden uit het hier beschreven complex gelicht en gevoegd bij de stukken van de betreffende zuivelfabrieken die al eerder in het Ryksargyf waren ondergebracht.

De op de inventaris van het Bondsarchief volgende inventarissen van de archieven van het raadgevend ingenieursbureau, het restaurant 'Onder de Luifel', de ondernemingsraad en de raad van commissarissen geven geen reden tot commentaar, noch wat de beschrijving noch wat de indeling betreft. Het zelfde geldt voor de ter documentatie verzamelde stukken en voor de stukken waarvan het verband met één der archieven niet kon worden aangetoond.

Tijdens de inventarisatiearbeid werden betrekkelijk weinig personeelsdossiers aangetroffen die door de administratie waren gevormd. De inventarisator besloot daarom stukken betreffende personeelsaangelegenheden uit de correspondentie te lichten en onder te brengen in door hem zelf te vormen personeelsdossiers, zulks ten gerieve van de recht en bewijs zoekende burger. Deze werkwijze heeft erin geresulteerd dat het aantal personeelsdossiers uiteindelijk is opgelopen tot 465. Ze werden, uit louter praktische overwegingen, alfabetisch geordend ondergebracht in een specificatie waarmee de inventaris wordt afgesloten.

Bij het vaststellen van de periode die de inventaris beslaat is rekening gehouden met een enkel jaarverslag van een zuivelfabriek en van een notulenboek van de Vereniging van belanghebbenden bij fabriekmatigen zuivelbereiding op coöperatieven grondslag, die dateren van vóór de oprichting van de Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken. Buiten beschouwing bleven in dit verband de uit de perioden 1813-1817 en 1876-1881 daterende overzichten van boterprijzen, die zijn beschreven in inventarisnummer 1215.

Bij de aanvang van de werkzaamheden bedroeg de omvang van de archieven ca. 105 m'. (De precieze omvang was niet vast te stellen omdat een deel van de stukken zich in volgepropte verhuisdozen bevond). Aan het begin van dit hoofdstuk vestigde ik er al de aandacht op, dat een grote hoeveelheid stukken die voor vernietiging in aanmerking kwamen niet eens aan het Ryks-

argyf waren overgedragen. Gedurende de inventarisatiearbeid werd spoedig duidelijk dat ook van de stukken die wel waren overgedragen een aanzienlijk deel niet voor bewaring in aanmerking kwam. De archivalia van hele afdelingen konden worden vernietigd. Zo werden alle rapporten met bijbehorende stukken van de afdeling melkcontrôle en een belangrijk deel van het grotendeels uit dubbeln bestaande secretariaatsarchief voor vernietiging uitgeschoten. Uiteindelijk werd 71,5 m1 vernietigd.

De in de navolgende inventaris beschreven stukken zijn openbaar met uitzondering van de in de specificatie opgenomen personeelsdossiers, in concreto de inventarisnummers 1190-1654. Die kunnen tot het jaar 2045 slechts geraadpleegd worden na schriftelijke toestemming van de rijksarchivaris in Friesland.

(Onderstaande onderwerpen zijn niet verder uitgewerkt
zie internet http://www.archieven.nl/pls/m/zk2.inv?p_q=6519034)

Archief van de (BV) Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken in Friesland / de Zuivelbond Holding BV (1891-1897), 1897-1994.

N.B. Inventarisnummers 1190-1654 kunnen tot het jaar 2045 slechts worden geraadpleegd na schriftelijke toestemming van de rijksarchivaris in Friesland.

Stukken van algemene aard

- Notulen met agenda's en bijlagen van de algemene ledenvergadering, 1906-1991
- 25 Agenda's van algemene ledenvergaderingen, 1924-1974
- Teksten van op algemene ledenvergaderingen door het bestuur of door de secretaris afzonderlijk gedane algemene mededelingen, 1940-1992
- Teksten van op algemene ledenvergaderingen gehouden voordrachten, 1971-1992
- Notulen van vergaderingen van het hoofdbestuur, 1893-1990
- 89 Notulen van vergaderingen van bestuur en commissarissen, 1903-1909
- Notulen van vergaderingen van het dagelijks bestuur, 1984-1991
- 93 Notulen van vergaderingen van het kernbestuur, 1991-1993
- Besluitenlijsten met bijlagen van stafvergaderingen, 1953-1984
- 99 Notulen van vergaderingen met de aangesloten verenigingen, 1959-1963
- 100 Besluitenlijsten van directievergaderingen, 1982-1990
- 101 Notulen van periodiek overleg tussen de voorzitter en de sekretaris van de Bond, 1984-1985
- 102 Notulen van besprekingen van de technische staf, 1984-1989
- Notulen met bijlagen van vergaderingen van het managementteam, 1984-1992
- 110 Notulen van werkbeprekingen van bestuurs- en directieleden en afdelingshoofden, 1986-1988
- 111 Ingekomen en minuten van uitgaande stukken, 1898-1921
- Circulaires uitgegaan van de Bond, 1930-1994
- Registers houdende overzicht van door de Bond verspreide circulaires, chronologisch ingericht, 1915-1971
- Registers houdende overzicht van door de Bond verspreide circulaires, alfabetisch ingericht, 1925-1956
- Jaarverslagen, 1899-1991
- Stukken betreffende bijzondere onderwerpen
- Commissiearchieven

Archief van het raadgevend ingenieursbureau BCZF, 1987-1996

Archief van het restaurant 'Onder de Luifel' BV (1982), 1987-1994

Archief van de ondernemingsraad, 1973-1993

Archief van de raad van commissarissen van de Holding, 1989-1994

Ter documentatie verzamelde stukken

Foto's en dia's
Overige

Stukken waarvan het verband met één der archieven niet kon worden vastgesteld

- 1187** Overzichten van boterprijzen, onder meer op de markt in Sneek, 1813-1817, 1876-1881
1188 Notulen van bestuurs- en ledenvergaderingen van de Coöperatieve Roomboterfabriek te Hollum (Ameland), afschriften, 1904-1910
1189 Afleveringen van het 'Officieel orgaan van de Coöperatieve Zuivelfabriek te Formerum' (Terschelling), 1926

Specificatie: personeelsdossiers

Stukken betreffende aanstelling, salariering, werkzaamheden en ontslag van personeelsleden, alfabetisch gerangschikt per personeelslid, 1946-1994

*** Vindplaats bovenstaande Archief**

Tresoar (Frysk Histoarysk en Letterkundich Sintrum) openingstijden

maaandag 13.00-17.00 uur

dinsdag 9.00-21.00 uur

woensdag-vrijdag 9.00-17.00 uur

zaterdag 9.00-13.00 uur

(in juli en augustus niet op dinsdagavond en zaterdag) website <http://www.tresoar.nl/>

bezoekadres Boterhoek 1

Leeuwarden telefoon 058-7890789 fax 058-7890777 e-mail info@tresoar.nl directeur B. Looper

postadres Postbus 2637

8901 AC Leeuwarden telefoon 058 - 789 07 89

opmerking Tresoar is op 1 september 2002 ontstaan na een fusie van de Provinciale Bibliotheek van Friesland, het Fries Letterkundig Museum en Documentatiecentrum en het Rijksarchief in Friesland.

opmerking Deelnemer aan de archieven.nl-prijs 2006